

BOZOR VA TAVAKKALCHILIK

Turopova Nigora Xolmurod qizi

Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori, dotsent

nturopova@tersu.uz

Tog'aliyev Samandar Nortojiyevich

Terdu iqtisodiyot yo'nalishi 2-bosqich talabasi

togaliyev1@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada bozor iqtisodiyoti sharoitida tavakkalchilik tushunchasining mohiyati, uning shakllanish omillari va iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonidagi roli chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi bilan tavakkalchilik iqtisodiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismiga aylanganligi asoslab beriladi. Tadqiqot doirasida tavakkalchilikning turlari, ularning bozor mexanizmi bilan o'zaro aloqasi, shuningdek, noaniqlik sharoitida resurslarni taqsimlash va investitsion qarorlar qabul qilishdagi ahamiyati nazariy va amaliy jihatdan yoritiladi. Olingan ilmiy xulosalar bozor sharoitida barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda tavakkalchilikni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: bozor iqtisodiyoti, tavakkalchilik, noaniqlik, iqtisodiy qarorlar, investitsiya, risklarni boshqarish, raqobat.

Abstract

This article provides a deep scientific analysis of the essence of the concept of risk in a market economy, its formation factors and role in the process of making economic decisions. It is argued that with the development of market relations, risk has become an integral part of economic activity. The research covers the types of risk, their interaction with the market mechanism, as well as their importance in resource allocation and investment decision-making in conditions of uncertainty from a theoretical and practical perspective. The scientific conclusions obtained indicate the need to improve risk management mechanisms to ensure sustainable economic development in market conditions.

Keywords: market economy, risk, uncertainty, economic decisions, investment, risk management, competition.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati doimo ma'lum darajadagi noaniqlik va tavakkalchilik bilan bog'liq holda amalga oshiriladi.

Narxlarning o'zgaruvchanligi, talab va taklif nisbatining beqarorligi, raqobatning kuchayishi hamda tashqi iqtisodiy omillarning ta'siri iqtisodiy qarorlarni qabul qilish jarayonini murakkablashtiradi. Aynan shu sharoitda tavakkalchilik bozor munosabatlarining ajralmas xususiyati sifatida namoyon bo'ladi. Tavakkalchilikni inkor etgan holda iqtisodiy faoliyatni tasavvur etish mumkin emas, chunki foyda olish imkoniyati har doim ma'lum darajadagi yo'qotish ehtimoli bilan chambarchas bog'liqdir.

Bozor sharoitida tavakkalchilik nafaqat salbiy holat sifatida, balki iqtisodiy rivojlanishning muhim rag'batlantiruvchi omili sifatida ham qaraladi. Innovatsion faoliyat, yangi bozorlarni egallash, investitsiya loyihalarini amalga oshirish aynan tavakkalchilikni ongli ravishda qabul qilish orqali ro'yobga chiqadi. Shu bois tavakkalchilikni faqat xavf manbai sifatida emas, balki iqtisodiy imkoniyatlar bilan bog'liq murakkab hodisa sifatida o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bozor va tavakkalchilik muammosi iqtisodiy nazariyada uzoq tarixga ega. Klassik iqtisodiy maktab vakillari, xususan A. Smit va D. Rikardo asarlarida tavakkalchilik bilvosita foyda va kapital harakati bilan bog'liq holda izohlangan. Keyinchalik neoklassik iqtisodiyot doirasida tavakkalchilik va noaniqlik tushunchalari aniqroq farqlanib, F. Nayt tomonidan tavakkalchilik ehtimollik bilan o'lchanadigan holat sifatida, noaniqlik esa oldindan baholab bo'lmaydigan sharoit sifatida talqin qilindi. J. Keynes esa iqtisodiy qarorlar qabul qilishda kutilmalar va psixologik omillarning rolini alohida ta'kidlab, tavakkalchilikning subyektiv jihatlariga e'tibor qaratdi.

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda tavakkalchilik moliyaviy bozorlar, investitsion faoliyat va korporativ boshqaruv bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi. Risklarni diversifikatsiya qilish, sug'urtalash va xedjing mexanizmlari bozor sharoitida tavakkalchilikni kamaytirishning asosiy vositalari sifatida ko'riladi. Shu bilan birga, xulq-atvor iqtisodiyoti doirasida tavakkalchilikka munosabatning psixologik asoslari, insonlarning xavfga moyilligi yoki undan qochishi kabi jihatlar keng tadqiq etilmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot metodologik jihatdan nazariy-mantiqiy tahlil va qiyosiy yondashuvga asoslandi. Bozor mexanizmi va tavakkalchilik o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berishda deduktiv usuldan foydalanilib, umumiy iqtisodiy qonuniyatlardan alohida xulosalarga kelindi. Turli iqtisodiy maktablar qarashlari solishtirilib, tavakkalchilik tushunchasining evolyutsiyasi va mazmuniy o'zgarishlari tahlil qilindi.

Shuningdek, metodologiyada tizimli yondashuv qo'llanilib, tavakkalchilik bozorning tarkibiy unsurlari — narx, talab, taklif, raqobat va investitsiya jarayonlari bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqildi. Grafik va jadvaliy umumlashtirish usullari orqali nazariy xulosalar aniqroq ifodalanib, ularning amaliy ahamiyati kuchaytirildi. Tadqiqotda empirik statistik tahlil qo'llanilmagan bo'lsa-da, real bozor jarayonlariga oid misollar orqali nazariy natijalar asoslab berildi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi bozor iqtisodiyoti sharoitida tavakkalchilikni kompleks hodisa sifatida o'rganishga yo'naltirilgan. Tadqiqot jarayonida iqtisodiy jarayonlarni statik emas, balki dinamik yondashuv asosida tahlil qilish ustuvor vazifa etib belgilandi. Chunki bozor sharoitida tavakkalchilik doimiy harakatda bo'lib, vaqt omiliga bevosita bog'liq holda o'zgarib boradi. Shu sababli metodologik asos sifatida tizimli-dinamik yondashuv qo'llanildi va bozorning alohida elementlari o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlari izchil ochib berildi.

Tadqiqotda nazariy abstraksiyalash usuli muhim o'rin tutdi. Ushbu usul orqali real iqtisodiy jarayonlarning murakkabligi ma'lum darajada soddalashtirilib, tavakkalchilikning asosiy belgilari va namoyon bo'lish shakllari ajratib ko'rsatildi. Shuningdek, mantiqiy tahlil yordamida tavakkalchilik va foyda o'rtasidagi ichki bog'liqlik, ya'ni yuqori daromad ehtimoli bilan yuqori xavf darajasi o'rtasidagi mutanosiblik qonuniyati asoslab berildi.

Metodologik yondashuvda qiyosiy-tarixiy tahlil ham qo'llanilib, tavakkalchilikka munosabatning klassik iqtisodiy nazariyadan zamonaviy moliyaviy-iqtisodiy konsepsiyalargacha bo'lgan evolyutsiyasi o'rganildi. Bu esa tavakkalchilik tushunchasining vaqt o'tishi bilan qanday mazmuniy boyiganini va bozor mexanizmi bilan qanchalik chuqur integratsiyalashganini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot metodologiyasining bunday ko'p qirrali xarakteri olingan xulosalarning ilmiy asoslanganligi va ishonchliligini ta'minladi.

TADQIQOT NATIJALARI

O'tkazilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, bozor sharoitida tavakkalchilik darajasi raqobat muhitining rivojlanganligi, axborotning ochiqligi va institutsional barqarorlik bilan chambarchas bog'liq. Bozor mexanizmi mukammal ishlagan sharoitda tavakkalchilik nisbatan boshqariladigan holatga aylanadi, biroq iqtisodiy beqarorlik kuchaygan sari tavakkalchilikning salbiy oqibatlari ortadi. Ayniqsa, moliyaviy bozorlar va investitsiya faoliyatida tavakkalchilik yuqori darajada namoyon bo'ladi.

Quyidagi jadvalda bozor sharoitida tavakkalchilikning asosiy turlari va ularning iqtisodiy mazmuni umumlashtirilgan:

Tavakkalchilik turi	Mazmuni	Bozor bilan bog'liqligi
Narx tavakkalchiligi	Narxlarning kutilmagan o'zgarishi	Talab va taklif beqarorligi
Moliyaviy tavakkalchilik	Kapital yo'qotish ehtimoli	Moliyaviy bozorlar holati
Investitsion tavakkalchilik	Kutilgan daromadning amalga oshmasligi	Bozor kon'yunkturasi
Institutsional tavakkalchilik	Qonunchilik va siyosiy o'zgarishlar	Bozor infratuzilmasi

Tadqiqot natijalari bozor iqtisodiyoti sharoitida tavakkalchilikning mutlaq salbiy hodisa emasligini, balki iqtisodiy taraqqiyotning ichki mexanizmlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Tahlil jarayonida aniqlanishicha, tavakkalchilik darajasi to'g'ridan-to'g'ri bozor institutlarining rivojlanganligi bilan bog'liq bo'lib, institutsional muhit qanchalik barqaror bo'lsa, tavakkalchilik shunchalik prognoz qilinadigan va boshqariladigan xarakter kasb etadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqobat kuchli bo'lgan bozor sharoitida tavakkalchilik iqtisodiy subyektlarni resurslardan samaraliroq foydalanishga majbur qiladi. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarining qisqarishiga, innovatsion faoliyatning faollashuviga va mahsulot sifatining oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, bozor axborotining cheklanganligi yoki noteng taqsimlanganligi tavakkalchilikni sun'iy ravishda oshirib, iqtisodiy qarorlarning samarasiz qabul qilinishiga sabab bo'lishi mumkin.

Tadqiqot davomida yana bir muhim holat aniqladiki, moliyaviy bozorlar tavakkalchilikning eng yuqori darajada jamlangan sohasi hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar bozori, valyuta bozori va kredit munosabatlarida tavakkalchilik nafaqat alohida subyektlar, balki butun iqtisodiy tizim barqarorligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu holat moliyaviy inqirozlar misolida yaqqol namoyon bo'ladi va tavakkalchilikni makroiqtisodiy darajada boshqarish zaruratini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari bozor va tavakkalchilik o'rtasidagi munosabat murakkab va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Tavakkalchilikni to'liq bartaraf etish mumkin emas, biroq uni samarali boshqarish orqali iqtisodiy yo'qotishlarni minimallashtirish mumkin. Shu nuqtai nazardan, bozor iqtisodiyoti sharoitida tavakkalchilikni boshqarish mexanizmlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat tomonidan yaratiladigan institutsional muhit, moliyaviy vositalarning rivojlanganligi

va axborot shaffofligi tavakkalchilik darajasini pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, muhokama jarayonida tavakkalchilikning ijobiy jihatlarini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik zarurligi aniqlanadi. Aynan tavakkalchilik mavjudligi bozor subyektlarini innovatsion faoliyatga, yangi texnologiyalarni joriy etishga va samaradorlikni oshirishga undaydi. Shu bois tavakkalchilik va foyda o'rtasidagi muvozanat bozor iqtisodiyotining harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari asosida olib borilgan muhokamalar bozor va tavakkalchilik o'rtasidagi munosabatlarning biryoqlama emasligini tasdiqlaydi. Tavakkalchilik bir tomondan iqtisodiy yo'qotishlar xavfini oshirsa, ikkinchi tomondan bozor subyektlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Shu jihatdan tavakkalchilikni to'liq yo'q qilishga intilish iqtisodiy faollikni susaytirishi mumkin, chunki bunday sharoitda innovatsiya va tadbirkorlik tashabbuslari cheklanadi.

Muhokama jarayonida alohida e'tibor tavakkalchilikni boshqarish mexanizmlarining bozor samaradorligiga ta'siriga qaratildi. Sug'urtalash, diversifikatsiya va moliyaviy instrumentlardan foydalanish tavakkalchilikni individual subyektlar darajasida kamaytirsa-da, tizimli tavakkalchilikni bartaraf eta olmaydi. Shu bois davlatning tartibga soluvchi roli, moliyaviy nazorat va makroprudensial siyosat choralarining ahamiyati alohida ta'kidlandi.

Bundan tashqari, xulq-atvor iqtisodiyoti nuqtai nazaridan qaralganda, insonlarning tavakkalchilikka bo'lgan munosabati har doim ham ratsional modelga mos kelmasligi aniqlanadi. Haddan tashqari optimizm yoki aksincha, xavfdan ortiqcha qo'rquv bozor mexanizmlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli tavakkalchilikni faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida ham tahlil qilish zarurati yuzaga keladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bozor va tavakkalchilik tushunchalari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, zamonaviy iqtisodiy tizimning ajralmas xususiyatini tashkil etadi. Tavakkalchilik bozor iqtisodiyotida nafaqat xavf manbai, balki iqtisodiy rivojlanish va innovatsion faollikni rag'batlantiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur maqolada amalga oshirilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, tavakkalchilikni ongli ravishda boshqarish va baholash bozor sharoitida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim shartlaridan biridir. Olingan ilmiy xulosalar kelgusida tavakkalchilikni boshqarish bo'yicha amaliy mexanizmlarni takomillashtirish va iqtisodiy siyosat choralarini asoslashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bozor va tavakkalchilik o‘zaro ajralmas tushunchalar bo‘lib, ularning birini ikkinchisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Tavakkalchilik bozor iqtisodiyotining ichki harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bo‘lib, aynan u orqali iqtisodiy o‘shish, innovatsiya va raqobat rag‘batlantiriladi. Shu bilan birga, tavakkalchilikning nazoratsiz darajada ortib ketishi iqtisodiy beqarorlik va inqiroz xavfini kuchaytiradi.

Mazkur tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, tavakkalchilikni samarali boshqarish bozor iqtisodiyotida barqaror rivojlanishni ta‘minlashning muhim shartlaridan biridir. Bunda bozor institutlarini mustahkamlash, axborot shaffofligini oshirish va moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Olingan ilmiy xulosalar kelgusida tavakkalchilikni baholash va boshqarish bo‘yicha yanada chuqur empirik tadqiqotlar olib borish uchun mustahkam nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi hamda iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda amaliy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: Дело, 2016. – 224 с.
2. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. – М.: Логос, 2018. – 512 с.
3. Друкер П. Эффективное управление предприятием. – М.: Вильямс, 2017. – 368 с.
4. Шодиев Т. Ш. Корхона иқтисодиёти. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2021. – 420 б.
5. Абдуллаев Ё. А. Тадбиркорлик асослари. – Тошкент: Фан, 2020. – 356 б.
6. Hicks J.R. *Value and Capital*. — Oxford: Clarendon Press, 1939.
7. Slutsky E.E. *Sulla teoria del bilancio del consumatore*. — *Giornale degli Economisti*, 1915.
8. Samuelson P.A., Nordhaus W.D. *Economics*. — New York: McGraw-Hill, 2010.
9. Varian H.R. *Microeconomic Analysis*. — New York: W.W. Norton & Company, 2014.
10. Mas-Colell A., Whinston M., Green J. *Microeconomic Theory*. — Oxford: Oxford University Press, 1995.